

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: ההשפעות על אימהות ערביות ממזרח ירושלים

נדא עומר' ותהילה רפאלי

נשים ערביות במזרח ירושלים חיות בחברה ערבית-מסורתית ופטריארכלית. רובן ממלאות תפקידים מסורתיים כרעיות וכאימהות, והן חלק ממייעוט אתנו-לאומי. אימהות ערביות ממזרח ירושלים אשר ילדיהן מוצאים למסגרות חוץ-ביתיות חיות בתוך הקשר תרבותי ופוליטי ייחודי, אשר עשוי להבחין בין החוויה שלהן לבין זו של נשים בנסיבות דומות החיות בחברות מערביות. לדוגמה, הן עשויות לחוות את הוצאת ילדיהן מהבית על רקע של אפליה גזעית ולאומית. על רקע מיעוט המחקרים על תפיסתן וחוייתן של אימהות את הוצאת ילדיהן למסגרת חוץ-ביתית בכלל, והיעדר מחקרים בנושא באוכלוסייה הערבית ובאוכלוסיית מזרח ירושלים בפרט, מטרת המחקר היא לבחון את ההשפעות שיש להוצאת ילדים של אימהות ערביות ממזרח ירושלים על ממדים שונים של חייהן: האישיים, המשפחתיים והחברתיים. במחקר נערכו ראיונות עומק מובנים למחצה עם 15 אימהות ערביות ממזרח ירושלים אשר ילד אחד שלהן לפחות הוצא מהבית בצו בית משפט ישראלי, לתקופה העולה על ארבע שנים. הנשים תיארו מגוון רחב של השפעות שהיו להוצאת ילדיהן מהבית, כולל מצוקה רגשית ופגיעה בבריאותן. בהיבט המשפחתי, הנשים חוו התגברות של האלימות כלפיהן מצד בני משפחתן הביולוגית או המשפחה שנישאו לה. עוד נמצא כי האימהות חוו ניודי וביקורת חברתית כמי שחיפשו הזדמנות לנטוש את תפקידן כאימהות. ההשפעות שיש להוצאת הילדים למסגרת חוץ-ביתית על האימהות הן נרחבות מאוד. בשל המקום המרכזי שיש לתפקידן כאימהות בצפייה החברתית מהן, הוצאת הילדים מהבית נחשבת לכישלון במילוי תפקידן. נשים אלו חוו ההתעללות לאורך חייהן, ובחלק מהמקרים

1 עובדת סוציאלית משפחה, אגף הרווחה, מזרח ירושלים; והמחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב
2 דוקטור, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

היא החמירה עקב הוצאת ילדיהן. מן המחקר עולה הצורך להתאים את ההתערבות עם נשים אלו למאפייניהן הייחודיים, ולפעול להעצמתן ולהבראתן.

מילות מפתח: השמה חוץ-ביתית, אימהות, מזרח ירושלים, היבטים תרבותיים, השפעות אישיות, משפחתיות וחברתיות

1. מבוא

אף כי המסגרת הטובה ביותר לגידולם של ילדים היא בית הוריהם, לעיתים, כאשר שהותם בבית מסכנת אותם, מתעורר צורך להוציאם מחזקתם של הוריהם (זעירא ואחרים, 2012). ב-20 השנים האחרונות מפנה השירות לילד ונוער של משרד הרווחה מדי שנה בין 8,000 ל-10,000 ילדים לסידור חוץ-ביתי. מדובר בילדים שההערכה היא ששהותם בקרב משפחתם חושפת אותם להזנחה או לפגיעה רגשית, פיזית או מינית (יבלברג, 2013). רוב הילדים המוצאים מן הבית בישראל מושמים בפנימיות (יבלברג, 2013). רבים מהם נמצאים בפנימיות בהסכמת הוריהם, ולבית המשפט לנוער מגיעים רק המקרים הקשים ביותר: ילדים שהוצאו בצו חירום, ילדים שהוריהם מתנגדים להוצאתם מהבית והיא נעשית בכפייה, ואף מקרים שבהם המדינה מבקשת לעגן בפסק דין את ההסכמות אשר נתקבלו בין הורי הילד לבין שירותי הרווחה (חסין, 2011). בחלק מהמקרים הללו ניתן **צו הוצאה ממשמורת**, אשר כופה את הוצאת הילד למסגרת חוץ-ביתית. מחקר זה מתמקד במקרים הללו.

הוצאת ילד מביתו היא מההחלטות המורכבות והסבוכות ביותר שעל אנשי המקצוע לקבל, בין השאר כיוון שהיא מהווה התערבות בחייה הפרטיים של המשפחה ופגיעה באוטונומיה המשפחתית. יתרה מכך, לגדילה ללא התא המשפחתי הביולוגי יש השפעות שליליות רבות על המשפחות ועל הילדים, ובהן השפעות פסיכולוגיות, התפתחותיות, רגשיות ולימודיות העשויות ללוות את הילד גם בבגרותו (פינצי ואחרים, 2000; שמעוני ובנבנישתי, 2011; Berger et al., 2009). לפיכך יש הסכמה כי החלטה להוציא ילד מבית הוריו צריכה להיות מבוססת על טובתו, ולהתבצע רק כאשר רווחתו ובריאותו הפיזית והנפשית נתונות בסכנה (Burns et al., 2016). המדיניות המקובלת בארץ ובעולם מדגישה את הצורך לצמצם ולמנוע ככל האפשר הוצאה של ילדים מבית הוריהם, ואם הוצאו ממנו – לפעול להחזרתם (יבלברג, 2013; Child Welfare Information Gateway, 2014).

בישראל, משרד הרווחה אימץ בשנת 2004 את מדיניות **עם הפנים לקהילה**, שמטרתה להפחית את מספר הילדים אשר מוצאים מביתם, ולהשתמש במשאבים המוקצים לילדים

בסיכון באופן שיאפשר להם להישאר בחיק משפחותיהם. מדיניות עם הפנים לקהילה כוללת שני צירים: הגבלת משך הזמן שבו ניתן להשאיר ילדים במסגרת חוץ-ביתית לארבע שנים, והקצאה מחדש של חלק מהמשאבים אשר הושקעו בעבר בהשמה החוץ-ביתית לסיפוק שירותים סוציאליים לילדים בסיכון ולמשפחותיהם בתוך הקהילה (דולב ואחרים, 2008). במהלך השנים שהילד בפנימייה ייעשו ניסיונות לשקם את יכולתה של המשפחה לגדל את ילדיה (משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים, 2017).

אשר למזרח ירושלים, נראה כי שם יש קושי ניכר ליישם את מדיניות עם הפנים לקהילה, בין השאר לאור מצבם של שירותי הרווחה במזרח העיר. באזור זה פועלות רק שש לשכות של משרד הרווחה, ואלה אמורות להעניק שירות לאוכלוסייה של 332,600 איש. זאת ועוד, אף שהאוכלוסייה במזרח ירושלים מהווה 38% מהאוכלוסייה בירושלים, ואף ש-61% מהאוכלוסייה הענייה בירושלים חיה במזרח העיר, מוקצים לה רק רבע מהמשאבים של שירותי הרווחה בעיר ו-27% מתקני העובדות הסוציאליות (מבקר המדינה, 2019). נתונים מוקדמים יותר מצביעים על כך שכ-24% מכלל משקי הבית הערביים במזרח ירושלים מקבלים שירותים בלשכות הרווחה העירוניות (רמון ולהרס, 2014), אולם כ-33% מהפונים במזרח ירושלים אשר הגישו בקשה לקבלת טיפול סוציאלי נאלצו להמתין כ-120 יום לביצוע אינטייק, לעומת 19% מקרב הפונים במערב העיר שהמתינו מספר ימים דומה. זאת ועוד, עומס התיקים לעובדת סוציאלית במזרח ירושלים גדול ב-67% מהעומס במערב.

אשר למצבם של הילדים בירושלים, כ-48% מהילדים בסיכון בעיר חיים בחלקה המזרחי, והן השירותים הקהילתיים הן השירותים החוץ-ביתיים אינם נותנים מענה להיקף הצרכים שלהם (מבקר המדינה, 2019). הנתונים הללו אינם מאפשרים מסקנה חד-משמעית בדבר מספר משקי הבית הזקוקים לעזרת שירותי הרווחה או מספר הילדים המצויים בסיכון, מכיוון שרבים אינם פונים לבקש עזרה כלל (רמון ולהרס, 2014). אולם מנתוני דוח מבקר המדינה (2019) עולה כי 80% מתושבי מזרח ירושלים מתמודדים עם קשיים כלכליים ו-18% עם אלימות במשפחה – עדות להיקף גדול ביותר של האוכלוסייה הנזקקת לשירותי רווחה. נוסף על היקפם המצומצם של שירותי הרווחה במזרח ירושלים עצמה, גדר ההפרדה מונעת מהתושבים את הגישה למשאבי רווחה בגדה המערבית או ביישובים הפלסטיניים שסביבם.

המחקר הנוכחי בחן את ההשפעות שיש להוצאת ילדים מן הבית על חייהן של האימהות הערביות ממזרח ירושלים מנקודת מבטן, ודן בייחוד התרבותי של החוויה בקרב נשים אלו. המחקר התמקד באוכלוסיית האימהות במזרח ירושלים כיוון שעל בסיס סקירת הספרות שערכנו, סוגיה זו טרם נחקרה בקרב האוכלוסייה הערבית. זאת ועוד, כפי שפורט ויפורט להלן, האוכלוסייה הערבית במזרח ירושלים חווה מצבי עוני והדרה חמורים גם בהשוואה לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, בין השאר משום שהמשתייכים אליה הם במעמד תושבים, ולא אזרחים. השייכות התרבותית לצד ההדרה החברתית עשויות להשפיע באופן מיוחד על חווייתן של אימהות שילדיהן הוצאו למסגרות חוץ-ביתיות.

במחקר נבחנו ההשפעות של הוצאת הילדים למסגרות חוץ-ביתיות על האימהות בהיבט האישי, המשפחתי והחברתי. המחקר התמקד באימהות לילדים שהוצאו מביתם בצו בית משפט, אשר מייצגות את המצב הקיצוני ביותר של הוצאת ילדים מבית הוריהם. בהתאם לכך, במחקר השתתפו גם אימהות לילדים ששהו בפנימייה יותר מארבע שנים, כלומר יותר מהמתור במדיניות המוצהרת של משרד הרווחה. המחקר התמקד רק באימהות לילדים שהוצאו לפנימייה, מכיוון שזו, כאמור, היא מסגרת ההשמה החוץ-ביתית העיקרית בישראל.

מאפייני החיים במזרח ירושלים ככלל, ושל נשים בפרט

על פי הערכה אשר בוצעה ב-2019, האוכלוסייה במזרח ירושלים מונה 227,000 תושבים יהודים וכ-354,000 תושבים ערבים (קורח וחושן, 2021). החברה הערבית המזרח-ירושלמית נוצרה עקב הסיפוח של מזרח העיר ב-1967, וערביי מזרח ירושלים הם מיעוט אתנו-לאומי בישראל. רובה של האוכלוסייה הוא מוסלמי (96%) ומיעוטה נוצרי (רמון ולהרס, 2014). לרובם הגדול יש מעמד משפטי מורכב; הם נחשבים לתושבי קבע במדינת ישראל אך הם אינם אזרחים מבחירה, אלא אם הם עוברים תהליך ממושך של בקשת התאזרחות הדורש מהם, בין השאר, לוותר על דרכונם הירדני (רמון, 2017, 2018). כתושבים, זכויותיהם מצומצמות בהשוואה לאזרחים. כך למשל הם נהנים מזכויות סוציאליות ומחופש תנועה אבל אינם רשאים להצביע לכנסת, אינם בעלי דרכון ישראלי, ויכולתם להתמנות למשרות ציבוריות בכירות מוגבלת (רמון, 2017). המצוקה של תושבי מזרח ירושלים מתבטאת בכמה תחומי חיים, ובהם רמת ההשכלה הנמוכה של מרביתם (אפרתי, 2016; נפתלי ואחרים, 2020). דוח מבקר המדינה מ-2019 הצביע על כך ש-23,000 ילדים גילאי 3 עד 18 במזרח ירושלים לא היו רשומים מעולם למסגרת לימודים, אל מול 20,000 ילדים בישראל כולה. שיעורי התעסוקה בקרבם נמוכים, והתעסוקה היא בעבודות באיכות נמוכה ובשכר נמוך (נפתלי ואחרים, 2020; קורח וחושן, 2021; שטרן, 2015). בהתאם לכך, שיעורי העוני גבוהים מאוד (אפרתי, 2016). השכונות הערביות בירושלים משתייכות לדרגה הנמוכה ביותר באשכולות החברתיים-כלכליים בישראל (קורח וחושן, 2021), וב-2018 59% מהתושבים הערבים במזרח ירושלים ו-66% מהילדים חיו מתחת לקו העוני (קורח וחושן, 2018). מצבן של הנשים במזרח ירושלים מורכב עוד יותר, ויש לראותן הן בהקשר הייחודי של החיים במזרח ירושלים – בין השאר כתושבות קבע ולא אזרחיות – הן בהקשר של מקומן של נשים בחברה הערבית, כפי שיפורט להלן.

מהספרות עולה כי הסטטוס של הנשים בחברה הערבית הוא נמוך, והן כפופות לגבר (Said-Foqahaa & Maziad, 2011). המשפחה הערבית היא הירארכית ופטריארכלית. הגבר עומד בראש המשפחה בעיקר בהתבסס על תפקידו המסורתי כמפרנס היחיד, והאישה כפופה לו בהתבסס על תפקידיה המסורתיים כמנהלת משק הבית, כאם וכרעה (Hattab, 2012; Said-Foqahaa & Maziad, 2011). אף שלאורך השנים ניכרת מגמת שינוי, ועולה

מספרן של נשים ערביות שהן משכילות, מועסקות ומשפיעות בספרה הציבורית, רוב הנשים הערביות עדיין ממלאות את התפקיד המסורתי ומוגבלות לתחומי ביתן (ניגים-אכתילאת ואחרים, 2018). הסיבות לכך שנשים ערביות בישראל ממשיכות למלא את תפקידיהן המסורתיות כעקרות בית, רעיות ואימהות מקושרות, בין השאר, לאפליה הכפולה שהן חוות – הן כנשים בחברה הערבית ההירארכית-פטריארכלית הן כנשים בחברה הישראלית, אשר מפלה בין נשים לגברים (בולוס, 2003). נשים ערביות שכן רוכשות השכלה, לומדות בעיקר מקצועות דוגמת הוראה, חינוך ועבודה סוציאלית, מאחר שבתעסוקה במשרות אלה הן יכולות לשלב בין הטיפול במשפחה לעבודה מחוץ לבית, בין השאר באמצעות עבודה במשרות חלקיות (עליאן ואחרים, 2012; קורח וחושן, 2021; שטרן, 2015).

מצבה של האישה הערבייה ממזרח ירושלים הוא בעל ייחודיות נוספת, הנובעת בין השאר מהיותה במעמד של תושבת קבע, השולל ממנה זכויות אזרח מלאות, כאמור לעיל. זאת ועוד, האישה הערבייה במזרח ירושלים מתמודדת עם מצב חברתי-כלכלי קשה, אשר נובע בעיקר מרמת השכלתה הנמוכה, ממחסור במסגרות חינוכיות עבורה ועבור ילדיה, וכן ממחסור במקומות עבודה נאותים (עליאן ואחרים, 2012; קורח וחושן, 2021). אף שבשנים האחרונות חלה עלייה בשיעורי התעסוקה, הרי בפועל רק 23% מכלל הנשים הערביות במזרח ירושלים משתתפות בשוק העבודה (קורח וחושן, 2021). נוסף על חסמי ההשכלה של האישה הערבייה עצמה, והיעדר מסגרות חינוך מסודרות שילדיה יכולים לשהות בהן במהלך שעות עבודתה (עליאן ואחרים, 2012), יש חסמים נוספים העומדים בפניה בשוק העבודה: קשיי שפה, מיומנות טכנולוגית נמוכה, ואפליית נשים בעלות חזות מוסלמית בישראל (קינג ואחרים, 2009). כאמור, גם הציפייה התרבותית מנשים למלא את התפקיד המסורתי של האם, הרעיה ועקרת הבית, מעכבות את השתלבותן של הנשים הערביות במזרח ירושלים בשוק העבודה (עליאן ואחרים, 2012).

ההשפעות של הוצאת ילדים למסגרת חוץ-ביתית על אימהותיהם

מחקרים רבים עסקו בהשפעות ובהשלכות השליליות של ההוצאה מן הבית על הילדים. אלה הצביעו, בין השאר, על השפעות פסיכולוגיות, התפתחותיות, רגשיות ולימודיות העשויות ללוות את הילדים גם בבגרותם (פינצי ואחרים, 2000; שמעוני ובנבנישתי, 2011; Berger et al., 2009). לעומת זאת, מעט מאוד מחקרים הוקדשו להשלכות של הוצאת הילד מהבית על הוריו, ועל האם בפרט (Mayes & Llewellyn, 2012). כך שאימהות שנמצא כי הן מתעללות ו/או מזניחות את ילדיהן הן אוכלוסייה מודרת, כפי שיפורט להלן, בהקשרים חברתיים, אולם הן מודרות גם במחקר (סטריאר, 2001). המחקרים הספורים שבחנו את מצבם של הורים לאחר שילדם הוצא למסגרת חוץ-ביתית נעשו במתודה איכותנית ועל מדגמים קטנים, בשל רגישותו של הנושא והקושי באיתור נבדקים (חסין,

2011; Frame et al., 2004; Schofield & Ward, 2011). העניין המועט של המחקר באימהות של ילדים שהוצאו מביתם אינה עולה בקנה אחד עם החשיבות שיש לקשר בין רווחת האם לבין מצבו של הילד שהוצא מביתו. סקופילד ו-ורד (Schofield & Ward, 2011) מצאו כי גורם חשוב בהתאקלמותו וביציבותו של ילד במסגרת חוץ-ביתית הוא שמירה על מערכת היחסים בינו לבין הוריו הביולוגיים. טיבה של מערכת יחסים זו תלוי, במידה רבה, ברווחתו הנפשית של ההורה.

השפעות רגשיות

מחקרים שנעשו בתחום בעולם הדגישו את ההשפעות הרגשיות שיש להוצאה של ילד למסגרת החוץ-ביתית על ההורה. במחקר בקליפורניה שהתבסס על ראיונות עומק וקבוצות מיקוד של הורים אשר ילדם הוצא מהבית נגד רצונם, תיארו המשתתפים רגשות דוגמת זעם, אובדן, חוסר ביטחון, תחושות נחיתות ודאגה. חלק ניכר מהם דיווחו כי הרגשות האלו עוררו בהמשך מגננות כגון הכחשה וניסיונות רציונליזציה. הם דיווחו גם כי לאחר שעברו את שלב ההכחשה והרציונליזציה הם חוו תחושות אשם כבדות על בחירות שעשו, על מערכות יחסים שניהלו, על השימוש שלהם בסמים ובאלכוהול ועוד. עוד הם הביעו תחושה של ערער זהותם כהורים, ותיארו חוויות פרדוקסליות של היות הורה ללא ילד (Frame et al., 2004). מחקר אחר אשר נערך באנגליה, בנורבגיה ובשוודיה בחן את תחושותיהם, חוויותיהם ואופן התמודדותם של 32 הורים אשר ילד אחד לפחות שלהם הוצא מהבית על ידי בית משפט ונמצא מחוץ לבית יותר משנה. ממצאי המחקר העלו כי הורים אלו נוטים לחוות רגשות שליליים ובראשם אובדן, אבל וכעס. חלקם נאחזו בכעס ובתחושת הקיפוח, תיעדו את כל התהליך שעברו מול שירותי הרווחה ושמרו מסמכים רבים בתקווה לערער על ההחלטה, ואילו אחרים השלימו עם גורלם ודיווחו כי למרות הצער, האבל והכאב הם שמחים על שילדיהם זוכים לארוחות מסודרות ולטיפול הולם (Schofield & Ward, 2011). במחקר זה, כל 32 ההורים דיווחו כי הם חשים כי זהותם כהורים מעורערת ומאוימת בעקבות הוצאת ילדם מחזקתם. הממצאים העלו עוד כי כדי להתמודד עם האיום על זהותם ההורית, ההורים נטו להבנות לעצמם נרטיב של הורה טוב: "אני הורה טוב כיוון שאינני אשם/ה בהוצאת הילד מהבית אלא בן הזוג או העובדת הסוציאלית"; "אני הורה טוב כיוון שתמיד אהבתי את הילד שלי גם כשהיו לנו קשיים"; אני הורה טוב, הילד הוא שבעייתני ועוד. משני המחקרים עולה כי רגשות קשים של צער, כאב, אובדן וערער הזהות ההורית הם חלק מרכזי בחווייתם של הורים שילדיהם הוצאו להשמה חוץ-ביתית. מחקר כמותי יחיד שמצאנו בתחום מצביע על כך שבקרב נשים שלקחו מנת יתר יש שכיחות גבוהה במיוחד של אימהות שילדן הוצא מן הבית בטרם עשו זאת (Thumath et al., 2021). ממצא זה עשוי להעיד כי המצוקה הרגשית מובילה גם לפגיעה בבריאות.

בישראל נערכו שלושה מחקרים בתחום, והם התמקדו באימהות יהודיות בלבד. במחקרה של חסין (2011), בשישה משבעת המקרים שנבדקו הוצאו הילדים מהבית ללא הסכמת

האימהות. הרגשות העיקריים שחוו האימהות היו עצב, דאגה, ריקנות וכאב הקשור לתחושות של דיכאון, ריקנות, ניתוק וחרדה כללית. במהלך הראיונות עלו גם רגשות של אשמה, בושה, בדידות ועוד. ביום הפגודה, רוב האימהות ליוו את ילדן לפנימייה, עזרו לו להתמקם, ולאחר הפגודה חשו חוסר עניין בחיי היום-יום. לצד הרגשות השליליים הללו, אימהות דיווחו גם על תחושת תקווה בנוגע לעתידן ולעתיד ילדיהן (חסין, 2011). מחקרה של לביא (2000), אשר נערך בקרב 38 אימהות אשר ילדיהן הוצאו לסידור חוץ-ביתי, העלה כי הן חוות את אובדן החזקה על ילדיהן באופן שלילי, כי הוצאת הילד היא עבורן אירוע טראומתי עד כדי כך שהן מתקשות לדבר עליו באופן ישיר, וכי לתפיסתן יש אנלוגיה בין אובדן החזקה החוקית על ילד לבין מוות של ילד. במחקר של פרץ (2004), אשר נערך בישראל בקרב ארבע אימהות שילדן הוצא מהבית בצו בית משפט נמצאו תגובות של פגיעה קשה בזהות ההורית, תחושת זעם, חוסר ביטחון, תסמינים של פוסט-טראומה, חוסר אונים, חוויית אובדן, מנגנונים של פיצול והימנעות, קהות רגשית, הלם, ריקנות, עצב ואובדן זיכרון בנוגע לפרטי האירוע של הוצאת הילד מהבית. במחקר זה נמצא גם כי האימהות נטו לתאר את השתלשלות חייהן באמצעות נרטיב מתנצל ומתרחץ של דמות אשר עושה כמיטב יכולתה, אך איננה מסוגלת להתמודד עם המכשולים שהחיים מציבים בפניה. מהשימוש בנרטיב זה הסיקה פרץ כי ההוצאה מן הבית פוגעת מאוד בזהותן של האימהות כהורה, וכי הנרטיב הזה הוא תוצר של הפגיעה בזהותן זו וניסיון לשמר מידה מסוימת שלה. כך, בדומה למחקרים שנעשו בעולם, גם המחקרים בישראל מעידים על הרגשות הקשים שחוות אימהות בעקבות הוצאת ילדיהן.

השפעות משפחתיות וחברתיות

המשמעויות שיש להוצאה של ילד למסגרת חוץ-ביתית חורגות מן הקשיים הרגשיים ומההשפעות על התפיסה העצמית של האם, וכוללות גם קשיים חברתיים וחווייה של פגיעה במעמד החברתי. זאת משום שהכישלון כהורה מהווה בסיס להטלת אשמה, למניעת תמיכה, לנידוי מצד החברה ועוד (Blanton & Deschner, 1990; Schofield & Ward, 2011). סקופילד ו-וורד (Schofield & Ward, 2011) מצאו כי ההורים העידו על ניסיונותיהם להשלים עם אובדן הילד, אך גם על הצורך לשמר דימוי של הורה טוב כלפי חוץ. במחקרם, כל ההורים דיווחו על תחושת בידוד ונידוי מהחברה עקב הוצאת ילדם למסגרת חוץ-ביתית. מצב זה שבו המשפחה, הסביבה והחברה מאשימים את האם כי איננה אם ראויה, אל מול הצורך הפסיכולוגי שלה לשמר את הדימוי של ההורה הטוב, מוביל לדיסוננס קוגניטיבי, וזה בפני עצמו גורם ללחץ, חרדה, הערכה עצמית נמוכה וחוסר יציבות פסיכולוגית (Schofield & Ward, 2011). ממצאים דומים עלו במחקרה של לביא (2000) בישראל, בקרב אימהות אשר ילדן הוצא מהבית. האימהות דיווחו על תגובות שליליות בעיקר, הן מצד החברה הן מצד המשפחה. הן לא זכו לתמיכה או לאהדה מצד הסביבה אלא לביקורת חריפה, האשמה, יחס שיפוטי, זלזול וכעס, הן מצד המשפחה המורחבת הן מצד החברה. גם

התגובות מצד המשפחה הגרעינית היו שליליות ברובן. האחים אשר נותרו בבית נטו גם הם לדרוש מהאם הסבר להוצאת אחיהם למסגרת חוץ-ביתית וכן ביטאו געגוע, קנאה, חרדה ועוד (לביא, 2000).

הסטיגמה שהורים אשר ילדיהם נלקחו מהם על ידי הרשויות סובלים ממנה, לצד תחושת האובדן שלהם, יוצרות סיטואציה ייחודית המכונה **אבל משולל זכות** (disenfranchised grief). מדובר באבל אשר אינו מקובל על ידי החברה, ועל כן איננו זוכה לתמיכה חברתית. האשמה המוטלת על הורים אשר איבדו חזקה על ילדיהם, הן מצד עצמם הן מצד החברה, גורמת להם לחוש שאין להם זכות להתאבל. אותה האשמה, שמקורה פנימי וחיצוני כאחד, גורמת לאיום על זהותם כהורים ולהתערעורתה (Schofield & Ward, 2011). מאחר שההשפעות של הוצאת ילדים למסגרת חוץ-ביתית על הוריהם לא נבחנו בקרב קבוצות מובחנות, כמו קבוצות מיעוטים, ובהתבסס על סקירת הספרות שהוצגה לעיל, המחקר הנוכחי ביקש לבחון את ההשפעות שיש להוצאה של ילדים למסגרת חוץ-ביתית על אימהות ערביות ממזרח ירושלים.

על בסיס סקירת הספרות שהוצגה, מטרת המחקר הנוכחי לחשוף את חוויותיהן ותפיסותיהן של אימהות ערביות ממזרח ירושלים אשר ילדן הוצא מהבית לפנימייה בצו בית משפט ישראלי לתקופה העולה על ארבע שנים. שאלת המחקר היתה מהן ההשפעות שיש להוצאת ילדים לפנימייה על האימהות, ובאופן ספציפי – אילו השפעות אישיות, משפחתיות וחברתיות יש להוצאת ילדיהן על חייהן.

2. שיטה

המחקר נערך בשיטה איכותנית על בסיס הפרדיגמה הקונסטרוקטיבית-פרשנית. על פי הפרדיגמה הזאת האמת היא סובייקטיבית, ואין אמת אחת אובייקטיבית שהמדע חושף. מטרת המדע היא להבין את האופן שבו אנשים חווים את העולם ואת האמיתות שלהם (Creswell, 2003), תוך ייחוס מקום מרכזי להקשר שבמסגרתו מתרחשים האירועים הנחקרים (שקדי, 2003). הפרדיגמה הזאת נבחרה מכיוון שהיא תואמת לשאלות המחקר, אשר עוסקות בהבנת החוויה האישית של ההוצאה החוץ-ביתית מנקודת המבט של האימהות, בהקשר של החברה שהן חיות בה. לפיכך, במחקר לא נעשו ניסיונות ל"אמת" את החוויה שהאימהות דיווחו עליה מתוך הפרספקטיבה שלהן. זאת משום שעל פי הפרדיגמה הקונסטרוקטיבית-פרשנית, ידע על אודות חוויות אישיות של פרטים ושל אוכלוסיות הוא ידע מדעי תקף (שקדי, 2003; Creswell, 2003). הקריטריונים להשתתפות במחקר היו היותה של המשתתפת אישה ערבייה המתגוררת במזרח ירושלים אשר אחד מילדיה לפחות הוצא למסגרת חוץ-ביתית בצו בית משפט, לתקופה העולה על ארבע שנים.

המדגם

במחקר השתתפו 15 אימהות. טווח הגילים שלהן נע בין 25 ל-49, ומספר הילדים שלהן נע בין 1 ל-11. מהם הוצאו לפנימייה בין ילד אחד ל-10, וברוב המקרים כל או רוב הילדים הוצאו מהבית. תשע מהאימהות היו גרושות, ואחת מהן אלמנה. השכלתן היתה יסודית או תיכונית, והן נישאו בין גיל 13 ל-20. שש מן הנשים עבדו במשרות ניקיון, אחת עבדה כקופאית, ושמונה לא עבדו. ההכנסה של רוב הנשים היתה עד 5,000 שקלים.

כלי המחקר

על בסיס הפרדיגמה הקונסטרוקטיבית-פרשנית נבחרה גם שיטת איסוף הנתונים, קרי ראיונות עומק מובנים למחצה. כלי המחקר היה מדריך לריאיון מובנה למחצה. בריאיון מסוג זה המראיינת רשאית לסטות ממדריך הריאיון ולשאל שאלות בהתאם לתכנים העולים בשיחה (Cohen & Crabtree, 2008). תחילה נשאלה שאלת רקע: "ספרי לי בבקשה על עצמך". בהמשך נשאלו האימהות בדבר הסיבה להוצאה של הילדים מהבית. לאחר מכן הן נשאלו בדבר תפיסותיהן את ההשפעות שיש להוצאת ילדיהן למסגרת חוץ-ביתית על חייהן. אם לא התייחסו בדבריהן לשאלה זו, הן נשאלו באופן ספציפי על ההשפעות האישיות, המשפחתיות והחברתיות של הוצאת ילדיהן לפנימייה. בסיס הריאיון המשתתפות ענו על שאלון כתוב קצר, הכולל כמה שאלות דמוגרפיות (דוגמת גיל, מספר ילדים ומצב משפחתי).

הליך איסוף הנתונים

כדי לגייס את האימהות למחקר, כלומר להשיג נגישות לשדה המחקר, אחת החוקרות פנתה אל הרכזות של המחלקות לשירותים חברתיים המשרתות את האוכלוסייה הערבית במזרח ירושלים, ובאישורן תלתה במחלקות לשירותים חברתיים הודעות המזמינות אימהות שילדיהן הוצאו מהבית להשתתף במחקר. האימהות יצרו קשר טלפוני עם החוקרת במישרין, לאחר שראו את המודעה או שמעו על המחקר מחברותיהן שהתראיינו למחקר. בהתאם לפרדיגמה שנבחרה, אשר בוחנת את השאלות המחקריות בתוך הסיבה הטבעית של הנחקרים (Creswell, 2003), הראיונות התקיימו במקום ובזמן שהאימהות בחרו. רובן ביקשו לערוך את הריאיון בביתן, והאחרות התראיינו בבתי קפה, בגני שעשועים או בחצר של הר הבית. הראיונות נערכו על ידי חוקרת ערבייה בשפה הערבית, כדי לתת למשתתפות חוויה שתאפשר שיתוף, וארכו על פי רוב כשלוש שעות. לאימהות ניתן שי צנוע, לאות תודה על הזמן שהקדישו למחקר. הראיונות הוקלטו, תומללו ותורגמו במלואם לעברית על ידי אחת החוקרות, לצורך ניתוח הנתונים.

שיטת ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים נעשה על בסיס גישת התאוריה המעוגנת בשדה (grounded theory), ולפיה התאוריות נובעות מתוך הממצאים הנאספים בשדה המחקר (Strauss & Corbin, 1994). הראיונות נותחו במטרה לזהות תמות, תוך כדי שימוש באסטרטגיית הקריאה ההשוואתית – אסטרטגיה המסייעת בניתוח תוכן ובאיתור דפוסים זהים העולים בראיונות, ובגיבוש תמות כלליות העולות מהם (Strauss & Corbin, 1994). בתחילה נותח כל ריאיון בנפרד, וזוהו בו תמות וקטגוריות שונות. בהמשך גובשו תמות כלליות העולות מן המחקר, בהתאם לחוקיות הניתוח התמטי (Paltridge & Phakiti, 2010). במסגרת זו זוהו התמות הנוגעות למשמעויות האישיות-רגשיות, המשפחתיות והחברתיות של הוצאת הילדים למסגרות חוץ-ביתיות. לא זוהו תמות בתחומי חיים נוספים שלא נכללו בסקירת הספרות.

היבטים אתיים

במחקר איכותני עלולות לעלות סוגיות אתיות הקשורות בשמירה על האנונימיות של הנחקרים, באופן שיאפשר ביסוס של שיח פתוח וכן עימם. כדי להתגבר על סוגיית האנונימיות והפרטיות של המשתתפות הובטח להן כי שמן ושמות ילדיהן יישארו חסויים לחלוטין. זאת ועוד, לא נאספו פרטים מזהים על המשפחות או הילדים, המרואיינות מוצגות בפרק הממצאים שלהלן בשמות בדויים, והפרטים המזהים שלהם שונו. כדי לבסס שיח פתוח ולמנוע ציפיות מוטעות מחד גיסא וחששות מאידך גיסא, הוסבר למשתתפות כי אין לחוקרת קשר לרשויות הרווחה, וכי אין באפשרותה להשפיע לטובה או לרעה על מצבן החוקי. הוסבר להן שמטרת המחקר היא להעמיק את ההבנה והידע הקיימים בנוגע לתפיסות האימהות את הוצאת ילדיהן למסגרת חוץ-ביתית, וכי נקודת המבט שלהן חשובה כדי להביאה בפני קובעי המדיניות בתחום. כאמור, מקום ומועד הריאיון נקבע על ידי המשתתפות כדי להבטיח סביבה הרגישה להן ולפרטיותן, כזו שתאפשר להן לחשוף את סיפורן בסביבה מוגנת.

3. ממצאים

המחקר התמקד בהשפעות שיש להוצאת הילדים לפנימייה על חייהן של האימהות בשלושה תחומים: האיש-רגשי, המשפחתי והחברתי. אולם כדי להבין לעומק את ההשפעות הללו על הנשים, ואת מצבן לאחר ההוצאה של ילדיהן, יש להבין ראשית את הרקע להוצאת הילדים מן הבית, קרי את מצבן של הנשים בטרם הוצאו ילדיהן מהבית, כפי שעלה בראיונות.

אלימות וניצול בילדות ולאחר הנישואין

מן הראיונות עלה כי חלק גדול מן המשתתפות מגיעות מרקע של התעללות קשה. שש מהמשתתפות דיווחו על אלימות כילדות מצד משפחתן הביולוגית. 13 נשים דיווחו על אלימות כנשים נשואות מצד בעליהן ובני המשפחה של בעליהן. ההתעללות כללה, בין השאר, שלילת חירויות ואיסורים שונים, ובהם איסור לשוחח בטלפון או לצאת מן הבית, ניצולן ככוח עבודה, ואף אלימות פיזית מסכנת חיים מצד בני המשפחה הביולוגית. כך למשל סיפרה סויאר על משפחתה הביולוגית:

היתה אלימות ומכות במיוחד מצד האחים [...] גם אחרי שהתחתנתי הדודים והאחים המשיכו להרביץ לי. כולם היו מתנהגים כלפיי באלימות [...] גם אימא שלי היתה אלימה כלפיי, כי האחים שלי היו אומרים לה שאני הולכת וחוזרת ומדברת עם בחורים ואני אוהבת מישהו. נהגו כלפיי רק באלימות [...] הם הוציאו אותי מהלימודים, לקחו ממני את הטלפון הנייד ושרפו לי את כל הספרים והמחברות. הם שרפו גם את הבגדים של בית הספר, כי הם רצו שאני ואחותי נפסיק ללמוד.

זופא סיפרה גם היא על ניצול ואלימות, וכן על שלילת חירותה לאחר הנישואין:

חייבו אותי להיות אצל אימא שלו כל יום בשעה שבע בבוקר כדי לעבוד בעבודות הבית ולבשל. הייתי כמו משרתת. הוא הקשיב לכל מילה שאימא שלו אמרה. כשהיינו לידה למשל הוא דיבר אלי בתוקפנות ואגרסיביות כי הוא פחד שהיא תראה שהוא טוב אליי.

עוני בילדות ולאחר הנישואין

נמצא כי העוני גם הוא מאפיין מרכזי בחייהן של הנשים במחקר הנוכחי, הן במהלך הילדות הן במהלך חיי הנישואין, והוא נמשך עד למועד קיום הראיונות. שש מן הנשים התייחסו במפורש ובמפורט לעוני ששרר במשפחתן בעת שהיו ילדות במזרח ירושלים. כך סיפרה אומימה:

אבא שלי מת כאשר אימי היתה עדיין בהיריון איתי. לא היה לאימי בית כי הם היו גרים בשכירות. והיא לא יכלה לשלם עבור השכירות. היא חזרה לבית ההורים שלה. הבית היה מאוד קטן ולאימא יש ארבעה אחים וחמש אחיות ושלושה מהאחים שלה חולים. יש להם תסמונת דאון. לא היה לאימי כסף [...] בית הסבים היה בחובות כל הזמן. סבא הסתבך בהימורים. ואימא והדודות שלי היו עובדות שלא ייקחו מהם את הבית.

העוני הוא גורם נוסף לקשיים ולאטגרים בחיי הנשים הללו. ניכר כי בחלק מהמקרים העוני מוביל את המשפחה לשלול מן הנשים את הזכות לחינוך, כדי שתשמשנה כוח עבודה. זאת ועוד, חלק מהנשים מייחסות לעוני את הגורם לנישואיהן בגיל צעיר, לעיתים עבור מוהר [באסלאם – כאשר משלמים לאבא של הכלה עבור הנישואין עימה] ולעיתים מכיוון שנתפסו כנטל כלכלי. כך לדוגמה עלה מדבריה של נור: "בגיל 14 התחתנתי עם בעלי שהיה אז בן 21, יותר נכון מכרו לו אותי. הם לקחו מוהר".

בשבעה מן הראיונות עלה כי הנשים וילדיהן חיו בעוני אף במסגרת הנישואין, וחלקן גם לאחר גירושיהן. נשים אלו תיארו מחסור בתחומים רבים, ובהם מחסור באוכל בסיסי, בדור ראוי, במכשירי חשמל בסיסיים דוגמת מקרר ותנור. מנאר סיפרה על המצוקה הכלכלית הקשה לאחר שמשפחת בעלה גירשה אותה ואת ילדיה מביתם באישון לילה, והיא נאלצה למצוא לעצמה סידור דיור אחר: "היו רק שתי מיטות וארון. גרתי אני והילדים בבית הזה בלי רהיטים". סג'א ציינה כי "היו ימים שלא היה לי לחם בבית ואוכל. בעלי היה משתמש בסמים [...] לא היה קונה לי דברים לבית".

הממצאים שהוצגו עד כה מציגים את ההקשר שבמסגרתו הוצאו הילדים למסגרות חוץ-ביתיות. ממצאים אלו מעידים כי האימהות היו נתונות לאלימות מסוגים שונים, במקרים רבים כבר בילדותן, וכמעט כולן לאחר נישואיהן. נוסף על כך, החיים בעוני אפיינו את חייהן של רבות מהן כילדות וכאימהות. בתוך הקשר זה נבחנו תפיסותיהן של הנשים באשר לאופן שבו השפיעה עליהן הוצאת ילדיהן מן הבית.

השפעות של הוצאת הילדים למסגרת חוץ-ביתית על האימהות

השפעות רגשיות ופיזיות

מרבית הנשים במחקר הנוכחי (14 מתוך 15) תיארו את ההשפעות הרגשיות השליליות שהיו להוצאה של ילדיהן לפנימייה. בראיונות ניכר כי לצד הקושי הרגשי הרב שהנשים חוות, כפי שזיהתה המראיינת, לרבות מהן אין יכולת ורבליית, והשפה שלהן דלה מכדי להביע את תחושותיהן, אף שהריאיון התקיים בשפתן. בראיונות בלטו בעיקר תחושות של ייאוש ובדידות עקב הוצאת ילדיהן מחזקתן. במענה לשאלה כיצד היא מרגישה בעקבות הוצאת כל ילדיה, חמישה במספר, לפנימייה, השיבה סיואר: "ייאוש, כי היינו יושבים ומדברים. עכשיו אני לבד במקום אחד, והם במקום אחר. אני חושבת עליהם כל הזמן, עובדת בשביל להביא כסף ולקנות להם מה שהם רוצים". מדבריה עולה אחת הדרכים של הנשים להתמודד עם המצוקה הרגשית ואף עם הצורך לפצות את ילדיהן על ההוצאה מהבית היא מתן חפצים חומריים.

עדאלה סיפרה על החוויה הרגשית של הניתוק והמרחק מילדיה, ובעיקר מבתה: "אני מרגישה רע עכשיו [...] הם רחוקים ממני. כואב לי הלב כי היא הבת היחידה. אבל היא

רחוקה". נסימה אף היא התייחסה לקושי הרגשי שהיא חווה: "זה היה בשבילי קשה מאד שהוא [הילד שלה] יצא לפנימייה. הרגשתי רע כשהילד היה בפנימייה, הייתי תקופה בדיכאון. אני מרגישה הכי קשה בחגים. הילדים עם האימהות ואני לא. הרגשתי ייאוש, חסרת אונים". מדבריה עולה כי יש תקופות שבהן מתגבר הקושי הרגשי של האימהות, למשל בחגים, שבהם המשפחות האחרות מבלות יחד.

הציטוטים לעיל מדגישים את התחושות הרגשיות הקשות שחוו המרואיינות, ובהן ייאוש ודיכאון. דבריהן, אף שלא בוטאו בשפה עשירה, העבירו את כאבן הרגשי ואת מצוקתן. לצד זאת, שלוש מן האימהות דיווחו על מצוקה פיזית וייחסו להוצאת ילדיהן למסגרת החוץ-ביתית ולטראומה אשר נלוותה לה גם השפעות שליליות על בריאותן. כך לדוגמה סיפרה זופה: "אחרי יציאת הילד השני נכנסתי לדיכאון, לא אכלתי ולא שתיתי. הסתגרתי בחדר תקופה, בכיתי והרגשתי שאקבל דום לב. בלילות בכיתי והרגשתי לחץ, קוצר נשימה וכאבים בגוף". סמא תלתה את החמרת התקפי האפילפסיה שלה במצב הרגשי הקשה שהייתה שרויה בו בעקבות הוצאת ילדיה מהבית: "בגלל שלקחו את הילדים האפילפסיה התגברה".

ככלל, מרבית האימהות במחקר הנוכחי חוו ועודן חוות את ההוצאה של ילדיהן למסגרת החוץ-ביתית כחוויה רגשית שלילית אשר עוררה תחושות קשות – ייאוש, דיכאון, עצבות ובדידות. עם זאת, שתי מרואיינות דיווחו גם על השפעות חיוביות, והסבירו כי הוצאת הילדים תרמה לרווחתן הנפשית, כיוון שהן יודעות שהילדים מוגנים יותר ומקבלים מענה ראוי והולם לצורכיהם. יש לציין כי שתי המרואיינות הללו הן אימהות אשר ביקשו את הוצאת הילדים, בשל חוסר התפקוד של האב אשר הילדים היו בחזקתו. זאת מכיוון שבחברה הערבית במקרה של גירושין הילדים נשארים, על פי רוב, בחזקתו של האב. ילדיהן של אימהות אלו לא גדלו אצלן גם טרם הוצאו לפנימייה, וייתכן שלכן חשו כי הוצאתם מהבית הייתה מעשה רצוי. נאוואל סיפרה: "הרגשתי יותר טוב כי הילד שלי היה חולה כל הזמן, מוזנח. הגיעו נשים רבות לבית של אביו. הוא [האבא] היה מקיים איתן יחסי מין. הילד לא אכל אצלו כמעט. יותר טוב שהוא וכל אחיו נכנסו לפנימייה". ורמוזה ציינה: "יותר טוב להם שיהיו במקום שמור ויש צוות שמטפל בהם מאשר להיות אצל אביהם המלוכלך". עם זאת, לצד הרגשות החיוביים תיארה רמוזה גם רגשות שליליים כלפי הוצאת הילדים מהבית: "כואב לי הלב עליהם הם עדיין קטנים מלחיות בבית לא שלהם".

השפעות על היחסים עם משפחת המוצא ומשפחת הבעל

שמונה מהאימהות במחקר סיפרו כי בעקבות הוצאת הילדיהן למסגרת החוץ-ביתית התדרדרו יחסיהן עם משפחת המוצא שלהן ו/או עם משפחת הבעל. נשים אלו תיארו האשמות מצד המשפחה בנוגע להוצאת הילד. כך לדוגמה אמרה ראואן, שילדיה הוצאו מהבית בעקבות פנייתה לשירותי הרווחה מחשש שבמשפחת בעלה אין מטפלים בילדים כראוי:

הרביצו לי ואמרו לי שאני אימא לא טובה. בשכונה אין ילדים בסיודור חוץ-ביתי. ראו בי אימא כושלת שלא יודעת לעשות כלום. היתה להם זכות להרביץ לי כי אני לא מבינה כלום. בעלי האשים אותי בכל מה שקרה. ולא רק הוא, גם כל היתר [בני המשפחה]. זאת תקופה שאני לא רוצה לדבר עליה [...] רבתי עם כולם בבית, חטפתי מכות והאשימו אותי שאני זאת שהלכה ללשכה, שאני שיתפתי פעולה, אני הוצאתי את הילדים כדי להיות פנויה לדברים לא טובים. כאילו אצא ואתחיל להסתובב. היתה תקופה רעה מאוד.

זופה סיפרה אף היא על ההשפעות השליליות שהיו להוצאת ילדיה מהבית על חייה ועל יחסיה עם בני משפחתה, כולל גירושים מבעלה:

אחרי יציאת הילד הראשון הבעיות ביני ובין הגרוש שלי היו בהסלמה. חמותי גם האשימה אותי במה שקרה לבן שלי, ואמרה שאני אימא לא טובה ולא יודעת לחנך. גם המשפחה שלי, אימא שלי והאחיות שלי אמרו שאני הזנחתי את הבן שלי, לא השגחתי ולא שמרתי עליו ושאני אשמה בזה שהגעתי למצב כזה שהילד יוצא מהבית. אני היחידה מכל החמולה שהילדים שלה בפנימיות [...] אחרי שהילד השני יצא אני התגרשתי, כי אין דבר כזה לחיות עם בעלי בבית והילדים בפנימייה.

מתיאוריהן של מרואיינות אלו ושל האחרות עולה כי תגובות המשפחה כללו אלימות פיזית ומילולית, וכן התעלמות והחרמה. בין השאר, נאמר להן בפירוש מצד בני משפחתן שהן אינן אימהות ורעיות טובות, כי הן פוגעות בכבוד המשפחה וכי הן מקור לבושה. הן הרגישו כי לא זו בלבד שהן נאלצו להתמודד עם ההשלכות הרגשיות שהיו להוצאת ילדיהן מהבית, יחסם של בני משפחתן הגביר את מצוקתן הרגשית, במקום להקל עליהן. בהתחשב ברקע המשפחתי של הנשים הללו והיחס המתעלל, האלים, המנצל והמגביל אשר אפיין את מערכת היחסים של מרביתן הן עם משפחתן הביולוגית הן עם בעליהן ומשפחות בעליהן, נראה כי הפגיעה מצד המשפחות שלהן אומנם החמירה לאחר הוצאת הילד מן הבית, אך הדפוס הפוגעני כבר היה קיים.

השפעות חברתיות

ב-12 מן הראיונות עלה כי הנשים חשו כי אנשים בסביבתן הקרובה מדברים עליהן מאחורי גבן ומפיצים עליהן שמועות בעקבות הוצאת ילדיהן לפנימייה, ועיקרן הטענה כי הן מסרו את הילדים לשירותי הרווחה מרצונן. שירין סיפרה: "דיברו על זה שאני הכנסתי את הילדים לפנימייה. אחרי שבעלי השני מת אמרו שזה עונש מאלוהים על זה שהכנסתי את הילדים [לפנימייה]". שמועות אלו מדגישות אף את כישלון האימהות במילוי התפקיד הנשי המסורתי של רעיה ואם. כך לדוגמה אמרה בסמאת: "הערבים רק מדברים עלי ואומרים שאני זרקתי את הילדים שלי".

לצד הכישלון בתפקוד כאימהות, היו גם שמועות כי הנשים רצו שילדיהן יוצאו מהבית מתוך אנוכיות, כדי שתוכלנה לבלות עם גברים ולנהוג בפריצות. זופה התייחסה לביקורת מצד החברה כלפיה:

אני זוכרת את המבט של האנשים בסביבה שאמרו לי שאני הכנסתי את הילדים שלי לפנימיות כדי שאוכל להיות חופשייה ולחיות כמו שאני רוצה, לצאת בלילות ולצאת עם גברים. שאני אימא לא טובה ושלא יכולתי לשמור על הילדים שלי ולא יכולתי לגדל אותם.

עוד עלה מהראיונות כי בעקבות השמועות הללו נאלצו חלק מהנשים לפרוש מן החברה שחיו בה. שש מהן דיווחו כי התרחקו מהחברה שחיו בה לפני הוצאת ילדיהן למסגרת החוץ-ביתית וגם לאחריה, ובחרו להתבודד בביתן או לחלופין להתחיל חיים חדשים במקום אחר. כך למשל סיפרה נאואל: "אני התרחקתי מכולם כדי שלא יגידו שזרקתי את הילדים שלי בפנימייה, ושאני גרושה ובאתי לגנוב את הבעל שלהן. אין לי חברות. התרחקתי מכולם". דברים דומים אמרה נור: "אני ברחתי מכולם ואין לי חברות, ולא משתפת אף אחד בחיים האישיים שלי". סיואר, אשר עברה ממזרח ירושלים לשכונה יהודית, סיפרה כי בניגוד לסביבה הערבית, שהאשימה אותה בהוצאת הילדים מהבית, בסביבה החדשה שעברה אליה קיבלה תמיכה וסיוע:

היהודים עזרו לי, נתנו לי כל דבר שהיה חסר לי בבית. אני רק משלמת אלפיים שקלים שכירות. עזרו לי למצוא עבודה [...] הכרתי יהודים שנתנו לי את הריהוט שהיה להם. הם טובים, ויודעים שהילדים שלי בסידור חוץ-ביתי, הם מבינים אותי. לא כמו הערבים שרק מדברים עליי ואומרים שאני זרקתי את הילדים שלי.

דבריהן של הנשים על ההשפעות החברתיות שהתלוו להוצאת ילדיהן מדגישים את האופן שבו התפיסות התרבותיות בדבר תפקידן של נשים בחברה הערבית משפיעות על היחס כלפיהן מצד סביבתן הקרובה. מי שאינה מצליחה למלא את תפקידה המרכזי כאם מקבלת יחס פוגעני מהחברה שחיה בה בטרם הוצאו ילדיה לפנימייה, ומתקשה למצוא בה את מקומה. רק מרואיינת אחת (אומימה) דיווחה כי החברה שהיא חיה בה דווקא תמכה בה, מתוך עמדה כי שירותי הרווחה הם המקור לבעיה: "כולם בשכונה תמכו בי. הם יודעים שזה מקרה שלא היה צריך לקרות, וכי הלשכה הם רעים. הם גם יודעים מה אני ומי אני. אני לא אחת שמשאירה ילדיה שיגדלו אותם אנשים זרים". חשוב לציין כי אף אחת מהנשים לא הזכירה כי קיבלה תמיכה מהלשכה לשירותים חברתיים או מגורם טיפולי אחר כדי להתמודד עם ההשפעות האישיות, המשפחתיות והחברתיות שיש להוצאת הילדים על חייה.

4. דיון

המחקר הנוכחי התמקד באימהות ערביות ממזרח ירושלים אשר ילדיהן הוצאו מהבית בצו בית משפט ישראלי, ובחן את התפיסות הסובייקטיביות שלהן ואת ההשפעות שהיו להוצאת ילדיהן לפנימייה על היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים בחייהן. כדי להבין על איזה רקע התרחשה הוצאת הילדים למסגרות החוץ-ביתיות הקדמנו והצגנו תיאורים של הנשים בנוגע לחייהן – הן כילדות הן כבוגרות – עוד טרם הוצאו ילדיהן מהבית. חוויית הילדות המשותפת למרבית הנשים היא עוני, שלילת חירויות (דוגמת יציאה מהבית) ואף מניעה של רכישת השכלה. הממצאים הראו כי היחס השכיח כלפי חלק ניכר מהנשים היה דיכוי של רצונותיהן, ניצול של כוח עבודתן ואלימות פיזית ורגשית. במהלך חיי הנישואין של הנשים הללו שוחזרו החיים בעוני ותחת אלימות, והן המשיכו להתמודד עם אלימות פיזית, רגשית וכלכלית מצד הבעל ולעיתים אף מצד משפחתו. כך שעבור נשים אלו ההוצאה של ילדיהן למסגרת חוץ-ביתית התרחשה על רקע של דיכוי ופגיעות מתמשכות מצד הקרובים להן ביותר.

אשר להשפעות של הוצאת הילדים לפנימיות על ההיבט הרגשי, התחושות העיקריות שרוב האימהות דיווחו עליהן היו מועקה, עצב, בדידות ולחץ נפשי עקב הריחוק מילדיהן. ממצאים אלו תואמים ממצאים ממחקרים נוספים בתחום, ולפיהם להוצאת ילדים מן הבית יש השפעות רגשיות ופסיכולוגיות קשות על הוריהם (Blanton & Deschner, 1990; Frame et al., 2004; Mayes & Llewellyn, 2012; Schofield et al., 2011). ההשפעות הפסיכולוגיות השליליות הללו הן חמורות עד כדי כך שלביא (2000) אף פירשה את התחושה של הוצאת ילד מחזקת הוריו על ידי רשויות הרווחה כאנאלוגית לצער על מות ילד. מהממצאים עולה כי לתחושות רגשיות אלו הייתה בחלק מהמקרים השפעה שלילית גם על בריאותן של האימהות. סטרובה ושוט (Stroebe & Schut, 2001) מציינים שכאשר אדם חווה אובדן פתאומי, עד שיסתגל לאובדן הוא יחוש תחושות קשות של אבל, ואלה בתורן ישפיעו על בריאותו. אפשר לשער כי זוהי גם חווייתן של נשים אשר ילדיהן נלקחו מהן. בהתאם לכך, אפשר להסיק כי למרות הייחוד התרבותי והפוליטי של אימהות ערביות ממזרח ירושלים כנשים החיות בחברה פטריארכלית שבה מעמדה של האישה נחות, וכמיעוט מופלה לרעה בחברה הישראלית כפי שפורט בסקירת הספרות, הרי ההשפעות הרגשיות של ההוצאה החוץ-ביתית בקרב אוכלוסייה זו דומות להשלכות שנמצאו בקרב אימהות בחברות אחרות. מכאן שהחוויה של אובדן החזקה החוקית על ילד היא בעלת השלכות שליליות נרחבות על אימהות ביולוגיות הן בחברות מערביות הן בחברות מסורתיות, וייתכן שזוהי חוויה אוניברסלית-אנושית.

סקירה של הספרות המעטה הקיימת בתחום לא הצביעה על השפעות פיזיות שיש להוצאה של ילדים מבית הוריהם על אימהותיהם, ומחקר אחד הצביע על שימוש יתר בסמים בקרב אימהות לילדים שהוצאו להשמה חוץ-ביתית (Thumath et al., 2021). בניגוד לכך, במחקר הנוכחי חלק מהאימהות קישרו השפעות שליליות על בריאותן להוצאת ילדיהן למסגרת

חוץ-ביתית. ממצאים אלו תואמים ממצאים ממחקרים קודמים בספרות, המורים כי בחברה הערבית מצוקה רגשית מתבטאת לעיתים תכופות בסימפטומים פיזיים יותר מאשר בסימפטומים רגשיים (Abu-Kaf & Shahaar, 2017). ייתכן כי ההסבר לכך הוא שבחברה זו מקובל פחות לדבר על רגשות ולבטא מצוקה רגשית בכלל, ובמקרה הנוכחי – את המצוקה הנובעת מהוצאת ילד למסגרת חוץ-ביתית. לפיכך גופן של הנשים מבטא את מצוקתן באמצעות סימפטומים פיזיים.

הממצאים העלו כי האימהות לא זכו לתמיכה ולעזרה בהתמודדות שלהן עם ההשפעות הרגשיות שהיו להוצאת ילדיהן מהבית – לא מצד משפחותיהן, ולא מצד קהילתן והחברה שהן חיות בה. נהפוך הוא. נמצא כי ההשפעות של ההוצאה למסגרת חוץ-ביתית בהיבט המשפחתי כללו התדרדרות ניכרת ביחסים בין האימהות לבין משפחתן הביולוגית, וכן בינן לבין בעליהן ומשפחותיהם. הנשים במחקר זה סיפרו כי בעת שהתמודדו עם תחושות אבל על אובדן ילדיהן, הן נתקלו ביחס מאשים, מעניש, מתעלל ומנדה מצד משפחותיהן, הן הביולוגיות הן אלו שנישאו להן. הן הסבירו כי היחס שקיבלו מבני משפחתן היה קשור בחלק מהמקרים לכעס עליהן על שפנו לרשויות הרווחה וביקשו שהילדים יוצאו מהבית, ובכך פגעו בכבוד המשפחה. במקרים אחרים קדמו להוצאת הילדים גירושין של ההורים, שפגעו בכבוד המשפחה ונתפסו כאשמתה של האם. הסברים אלו תואמים את הספרות בתחום, אשר גורסת כי בחברות פטריארכליות שלמות הנישואין והמשפחה היא אחראיותה הבלעדית של האישה, והגירושין הם מקור לבושה (World Health Organization, 2009). כך שחלק מהנשים הוסיפו, לשיטת החברה שהן חיות בה, חטא על פשע. לא זו בלבד שהן כשלו בתפקידן כנשים ולכן הן גרושות, הן כשלו גם בתפקידן כאימהות ולכן ילדיהן נלקחו מהן. בשל תפיסות אלו, והיות שהפטריארכליות בחברה הערבית היא כר כה פורה לאללימות ולהתעללות בנשים על רקע כבוד המשפחה, ואלה מובילות לעיתים אף לרצח (Bloom, 2010), גם במחקר הנוכחי הנשים חוו פגיעה והתעללות עקב הוצאת ילדיהן מהבית. מרביתן נותרו ללא תמיכה רגשית מצד משפחתן לאחר הוצאת ילדיהן למסגרת חוץ-ביתית, ואף חוו התעללות ופגיעה נוספת בעטייה.

התופעות שעלו מן המחקר הנוכחי, ולפיהן אימהות אשר ילדיהן הוצאו מהבית סובלות מהיעדר תמיכה מצד משפחתן, וכן מהשפעות פסיכולוגיות קשות הכרוכות בחוויה של אובדן הילד, אינן ממצאים תקדימיים. סקופילד ו-ורד (Schofield & Ward, 2011) הסבירו, כאמור, את תחושותיהן הקשות של נשים אשר איבדו חזקה על ילדיהן באמצעות המונח אבל משולל זכות. מצבן של האימהות במחקר הנוכחי יכול גם הוא להתפרש כתוצר של חוויית אבל משולל זכות, בשל התפיסה שהן אשמות בהוצאת הילדים. עם זאת, במקרה של הנשים במחקר הנוכחי, יחסה המתנכר, המנדה והמעניש של המשפחה להוצאת הילדים מהבית עשוי להתפרש כביטוי נוסף של ההתעללות, ההזנחה, הדיכוי והשליטה שהן סבלו ממנה כבר בילדותן. גם היחס השלילי מצד בעליהן ומשפחותיהם איננו תופעה שהחלה עם הוצאת הילדים, אלא יחס שחוו מתחילת הנישואין ולכל אורכם. יתרה מזאת, ממצא

ייחודי למחקר הנוכחי הוא שחלק מהאימהות פנו לבקש את ההוצאה של ילדיהן למסגרת החוץ-ביתית כאשר הם כבר לא היה בחזקתן, בשל הגירושין מהאב. הפנייה נעשתה, לדבריהן, כדי להגן על ילדיהן מסביבה מסכנת, וכיוון שהן עצמן לא יכלו להגן עליהם. במקרים אלו ניכר שהנשים משלמות מחיר משפחתי ואף חברתי כבד על פנייתן לעזרה. לא ראינו ממצאים דומים לאלה בספרות, כיוון שבחברה המוסלמית שכיח כי בעקבות הגירושין הילדים מועברים לחזקת האב, ולאם אין שום יכולת להגן עליהם אם הם חווים התעללות – למעט באמצעות פנייה לרשויות.

הנשים במחקר הנוכחי תיארו היעדר תמיכה חברתית לאחר הוצאת הילדים מן הבית. רבות אף תיארו חרושת של שמועות ונידוי מצד החברה שבקרבה חיו במזרח ירושלים, שבעקבותיהם הן נסוגו מן החברה – הסתגרו בביתן או עברו לחברה אחרת, בעיר אחרת או בשכונה אחרת. שתי הנשים אשר ברחו מן השמועות לשכונה מעורבת של יהודים וערבים סיפרו כי הכירו אנשים חדשים (יהודים) ואלה העניקו להן תמיכה חברתית, הן כלכלית הן רגשית, אחרי שהתוודעו לסיפורן, כולל הוצאת ילדיהן מהבית.

מחקרים קודמים בתחום, אשר נערכו בקרב הורים מקבוצות אוכלוסייה שונות בעולם ובישראל, מצאו עדויות לתגובות שליליות כלפי ההורים בטענות על כישלון, חוסר אחריות וחוסר תפקוד, הטלת אשמה עליהם וציפייה מהם להתבייש באשר אירע (חסין, 2011; Blanton & Deschner, 1990; Schofield & Ward, 2011). אולם לא נמצאו מחקרים קודמים שהציגו תגובה דומה לזו שנמצאה במחקר הנוכחי, והיא שאישה אשר מאבדת חזקה על ילדיה נתפסת כמופקרת מבחינה מינית. ייתכן כי תופעה זו ייחודית לחוויית ההוצאה למסגרת חוץ-ביתית בקרב אוכלוסיית המחקר הנוכחי, שהיא אוכלוסייה מסורתית. בחברה כזאת, לקיחת הילדים מחזקת האם היא טענה בדבר אי כשירותה לבצע את התפקיד העיקרי שהחברה מייעדת לה – היותה אם. כך, אישה שאין לה ילדים לטפל בהם מצויה בסטטוס חברתי לא ברור ומרתיע. לדוגמה, אחת המשתתפות התייחסה לחשש שהיא "תגנוב" את הבעלים של חברותיה. סטטוס זה, כפי שעולה מהממצאים, מוביל לצורך לנדוד ולהרחיק אם כזו מהחברה.

לסיכום, אירוע של הוצאת ילד מחזקת האם דורש משאבי התמודדות רבים. לפי דודג' ואחרים (Dodge et al., 2012), רווחתו של האדם נמדדת ונקבעת על פי האיזון בין הבעיות והקשיים שיש בחייו לבין אמצעי ההתמודדות שיש ברשותו. לכל אדם יש אמצעים פוטנציאליים להתמודדות עם הקשיים שהוא חווה, ובהם תמיכה של המשפחה, החברים, החברה והרשויות. ככל שהבעיות והקשיים בעלי משקל פחות מזה של משאבי ההתמודדות או שווים להם, כך רווחתו הנפשית של הפרט גבוהה יותר. מכאן אפשר להניח כי בקרב הנשים הללו, היעדר המשאבים – הן תמיכה משפחתית הן תמיכה חברתית – משפיע לרעה על יכולתן להתמודד עם הקושי הרגשי שנגרם עקב הוצאת ילדיהן. יש דמיון מסוים בין ממצאי המחקר הנוכחי לממצאי מחקרים קודמים בקרב אימהות בחברות מערביות בהקשר של ההשפעות שיש להוצאה של ילדים למסגרת חוץ-ביתית. אולם במחקר הנוכחי

הפגיעה מצד המשפחה והחברה שונה בכך שהיא כוללת אלימות פיזית ופגיעה רגשית באימהות, חרושת של שמועות המופצות עליהן על פגיעה בכבוד המשפחה וטענות לפריצות – ואלה תופעות ייחודיות לחברות מסורתיות. כמו כן, היחס המתנכר, המנדה והמעניש של המשפחה כלפי הנשים עקב הוצאת הילדים מהבית, כפי שנמצא במחקר הנוכחי, עשוי להיות מוסבר כביטוי נוסף של דפוס קודם של התעללות, דיכוי ושליטה שראשיתו כבר בילדותן. גם את היחס השלילי מצד משפחות הבעלים אי אפשר להסביר בהוצאת הילדים מהבית, שכן הן חוו אותו לאורך כל חייה הנישואין שלהן. עם זאת, הוצאת הילדים הסלימה אותו.

5. מגבלות המחקר והמלצות למחקרי המשך

מגבלות המחקר

למחקר זה יש כמה מגבלות. המחקר התמקד בנשים ערביות ממזרח ירושלים, שהן בעלות מאפיינים ייחודיים (כפי שפורטו בסקירת הספרות), ולפיכך ייתכן שהממצאים אינם משקפים את חווייתן של נשים ערביות אחרות, בשכונות וביישובים אחרים בישראל. אנו ממליצים אפוא על מחקר המשך אשר יתמקד בתפיסות ובעמדות של אימהות בחברה הערבית, ממקומות מגורים אחרים, שילדיהן הוצאו לסידור חוץ-ביתי, כדי לבחון אם הן חוות השפעות דומות של הוצאת ילדיהן. מגבלה נוספת, שהיא ספציפית למחקר הנוכחי, היא שאף שרצוי לקיים ראיונות איכותניים בסביבה הטבעית, הפרטית והשקטה של המרואיינת (Creswell, 2003), הרי במחקר הנוכחי הנשים המרואיינות מתגוררות בתנאי עוני קשים מאוד, בבתים קטנים ורעועים. אף שזוהי סביבתן הטבעית, היא אינה נוחה לקיום ראיונות; סביבה בלתי נעימה עלולה להסיח את הדעת ואף לגרום לקיצור הריאיון. אי לכך, הוחלט ביוזמת המשתתפות לערוך חלק מן הראיונות במקומות ציבוריים: בתי קפה, גני שעשועים ומסגדים. זאת אף שהם מאפשרים פחות שקט ופרטיות, ואף שהם אינם מהווים בהכרח הסביבה הטבעית של הנשים, אשר ממעטות לצאת מן הבית. ייתכן אפוא שחלק מהנשים לא חשו בנוח לדבר על סוגיות כה קשות במקום ציבורי, וייתכן שחששו גם שמא יפגשו אנשים מוכרים ויצטרכו להציג בפניהם את המראיינת. כדי לצמצם את השפעותיה האפשריות של מגבלה זו, הראיונות התקיימו אומנם במקומות ציבוריים, אך בפינה מוצנעת ורועשת פחות. נוסף על כך, המראיינת וידאה לאורך השיחה כי המרואיינות חשות בנוח לקיים את השיחה באותו מקום. במחקרים איכותניים נוספים אשר ייערכו בקרב אוכלוסיות עניות הסובלות ממצוקת דיור, ובשל הצורך בדיסקרטיות, רצוי לשכור לצורך הראיונות חדר קרוב למקום מגוריהן של הנשים, וכך להתגבר על הבעיה.

המלצות תאורטיות

לצד המגבלות, חשוב לציין כי יש יתרונות רבים לכך שהמחקר נערך שנים אחדות לאחר ההוצאה של הילדים למסגרת חוץ-ביתית, הן מכיוון שהנשים כבר לא היו שרויות בסערת רגשות הן מכיוון שבמהלך השנים שחלפו סביר להניח שהן כבר חוו את מרבית ההשפעות האישיות, המשפחתיות והחברתיות שהיו להוצאת ילדיהן מהבית, ולכן יכלו לתאר אותן במלואן. עם זאת, מומלץ לערוך מחקר נוסף שיבחן את תפיסותיהן של אימהות מן המגזר הערבי בישראל אשר ילדיהן הוצאו מהבית למסגרת חוץ-ביתית, ואת ההשפעות שהיו לכך גם זמן קצר יותר לאחר ההוצאה. ייתכן כי יש הבדל בין החוויה של האימהות מייד לאחר שילדיהן הוצאו מהבית לבין החוויה שלהן כעבור תקופה ממושכת, אם כי במחקר הנוכחי נחשפה מצוקה ניכרת שנמשכה אף אחר ארבע שנים ויותר לאחר שהילדים הוצאו מהבית.

המלצות לפעולה

ממצאי המחקר הנוכחי נגזרות כמה המלצות לפעולה לתחום העבודה הסוציאלית. היות שהנשים מתמודדות עם השפעות רגשיות שליליות בעקבות הוצאת ילדיהן מן הבית, יש צורך לספק להן תוכניות טיפוליות שונות לשיפור רווחתן הנפשית ולהעצמתן האישית, בעיקר על רקע תנאי החיים הקשים של התעללות ועוני שהן חוו וחווות. תוכניות כאלו לא היו זמינות לנשים במחקר הנוכחי. בשל הסיכון כי נשים אלו חוו פגיעה בזכויותיהן בהקשר של הוצאת ילדיהן מהבית, והחשש כי ההליכים שנעשו ניצלו לרעה את מצבן הפגיע, כפי שהספרות מראה בנוגע לאוכלוסיות מודרות שונות (Maloney, 2017; Bywaters & Sparks, 2017; Jiang, Putnam-Hornstein, Dalton, & Vaithianathan, 2017), תוכניות להתערבות ולהעצמה של הנשים הן חשובות במיוחד. סדן (1996, עמ' 162) הגדירה העצמה כך: "תהליך שמשמעותו מעבר ממצב של חוסר אוניס למצב של שליטה יחסית בחיים, בגורל ובסביבה. מעבר זה יכול להתבטא בשיפור תחושת היכולת לשלוט ובשיפור היכולות הממשיות להפעיל שליטה". ייתכן כי השתתפות בתוכניות התערבות מן הסוג הזה עשויה לאפשר לנשים לטפל בעצמן, לשקם את חייהן ולהחזיר את ילדיהן לחזקתן.

הבנת ההשפעות המשפחתיות-חברתיות שיש להוצאת ילדים למסגרת חוץ-ביתית בעבור הנשים בחברה הערבית עשויה לספק לנותני השירות מודעות לצרכים הייחודיים שלהן, ולאפשר פיתוח של מענים הולמים יותר עבורן. כיוון שהנשים האלו סובלות מנידוי, דחייה ובדידות, רצוי לחזק ולהרחיב את המעגלים המשפחתיים והחברתיים שלהן בשני אופנים – שאינם קיימים כיום בהיקף מספק: האחד, שמירה וטיפול של הקשר שלהן עם ילדיהן הנמצאים במסגרת חוץ-ביתית, באמצעות עידוד ומימון מפגשים ושיחות ביניהן לבין ילדיהן. האחרת, באמצעות טיפול קבוצתי, שבמסגרתו תוכלנה הנשים לסייע זו לזו

להתמודד עם הסטיגמה החברתית ולהוות מקור תמיכה אפשרי זו לזו, אל מול החברה הדוחה וממדרת אותן.

מקורות

אפרתי, ע' (2016). הקשר שכל כך קשה לנו לקבל: ההרעה המתמשכת במצבם הכלכלי של ערביי מזרח-ירושלים כסיבה מרכזית לפרוץ גל הטרור הנוכחי. **עדכן אסטרטגי**, 19(2), 69–80.

בולוס, ס' (2003). **השתלבותן של נשים ערביות בשוק העבודה הישראלי: מכשולים והצעות לפתרון**. האגודה לזכויות האזרח בישראל.

דולב, ט', סבו-לאל, ר', שמיד, ה' ובר-ניר, ד' (2008). **מדיניות "עם הפנים לקהילה": מחקר הערכה**. מאיירס-ג'וינט ומכון ברוקדייל.

זעירא, ע', עטר-שוורץ, ש' ובנבנישתי, ר' (2012). ילדים ובני נוער בהשמה חוץ-ביתית בישראל: סוגיות ואתגרים. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 36, 9–16.

חסין, ט' (2011). **אמא טובה, אמא רעה: הוצאת קטינים ממשמורת הוריהם מכוח ס' 2(2) ו-6(6) לחוק הנוער (טיפול והשגחה) תש"ך-1960** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת תל-אביב.

יבלברג, י' (2013). **השמה חוץ ביתית: נייר עמדה**. מכון דר-ערת.

לביא, א' (2000). **חוויות הפרידה של אימהות בעקבות השמת ילדיהם במסגרת פנימייתית** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן.

מבקר המדינה (2019). **השירותים החברתיים לאוכלוסייה הערבית במזרח ירושלים**. דוח ביקורת מיוחד: פיתוח וחיזוק מעמדה של ירושלים (חלק שני, עמ' 337–444). משרד מבקר המדינה.

משרד העבודה והרווחה והשירותים החברתיים (2017). **הוראה 9 לפרק 8 בתע"ס: ועדת תכנון טיפול והערכה – תפקידה ודרכי עבודתה**.

ניגים-אכתילאת, פ', בן רבי, ד' וסבו לאל, ר' (2018). **עקרונות עבודה והתערבות המותאמים לחברה הערבית בשירותי רווחה וטיפול בישראל**. מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.

נפתלי, י', כספי, נ' וויניב, ע' (2020). **אינדיקטורים לכלכלה ולתעסוקה במזרח ירושלים: נתוני 2019**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

סדן, א' (1996). **העצמה קהילתית. חברה ורווחה, טז(2)**, 143–162.

סטריאר, ר' (2001). **מהדרה למעורבות חברתית. חברה ורווחה, כא(2)**, 213–232.

עליאן, נ', סלע, ר' ופומרנץ, מ' (2012). **מחנק והזנחה בירושלים המזרחית: המדיניות שהובילה ל-78% עוני ולהחלשת שוק העבודה**. האגודה לזכויות האזרח בישראל.

- פינצ'י, ר', כהן, א' וויצמן, א' (2000). מאפיינים והשלכות של התעללות רגשית בילדים ובמתבגרים. *הרפואה*, 138(3), 237–240.
- פרץ, י' (2004). **השיחה הטיפולית כסיפור: פיתוח גישה הקשרית בניתוח שיחות טיפוליות בין עובדות סוציאליות לבין פונות שבית המשפט ראה בהן אימהות מזניחות או מתעללות** (עבודת תזה שלא פורסמה). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קורח, מ' וחושן, מ' (2018). **על נתוניך ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- קורח, מ' וחושן, מ' (2021). **על נתוניך ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי 2021**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- קינג, י', נאון, ד', וולדה-צדיק, א' וחביב ג' (2009). **תעסוקת נשים ערביות בנות 18–64**. מאיירס-גיוינט ומכון ברוקדייל.
- רמון, א' (2017). **תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967–2017**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א' (2018). **ערביי מזרח ירושלים לאן? סוגיית התושבות והאזרחות – תמונת מצב והמלצות למדיניות**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, א', ולהרס, ל' (2014). **מזרח-ירושלים, קיץ 2014: מציאות נפיצה והצעות למדיניות ישראלית** (דוח מס' 443). מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שטרן, מ' (2015). **שילוב תעסוקתי במציאות נפיצה: תושבי מזרח-ירושלים בשוק העבודה העירוני** (דוח מס' 449). מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שמעוני, ע', ובנבנישתי, ר' (2011). **ילדים נפגעי התעללות והזנחה ובמצבי סיכון ומצוקה השוהים במסגרות חוץ ביתיות והמטופלים בקהילה: רקע, מצב ותוצאות**. מכון חרוב.
- שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תאוריה ויישום**. רמות.
- Abu-Kaf, S., & Shahar, G. (2017). Depression and somatic symptoms among two ethnic groups in Israel: Testing three theoretical models. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 54(2), 32–39.
- Berger, L. M., Bruch, S. K., Johnson, E. I., James, S., & Rubin, D. (2009). Estimating the “impact” of out of home placement on child wellbeing: Approaching the problem of selection bias. *Child Development*, 80(6), 1856–1876. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2009.01372.x>
- Blanton, T. L., & Deschner, J. (1990). Biological mothers' grief: The post-adoptive experience in open versus confidential adoption. *Child Welfare: Journal of Policy, Practice and Program*, 69(6), 525–535.
- Bloom, M. (2010). Death becomes her: Women, occupation, and terrorist mobilization. *PS: Political Science & Politics*, 43(3), 445–450. <https://doi.org/10.1017/S1049096510000703>

- Burns, K., Skivenes, M., & Pösö, T. (2016). *Child welfare removals by the state: A cross-country analysis of decision-making systems*. Oxford University Press.
- Bywaters, P., & Sparks, T. (2017). Child protection in England: An emerging inequalities perspective. *Journal of Children's Services, 12*, 107–112.
<https://doi.org/10.1108/JCS-04-2017-0014>
- Child Welfare Information Gateway (2016). *In-home services in child welfare*. U.S. Department of Health and Human Services.
- Cohen, D. J., & Crabtree, B. F. (2008). Evaluative criteria for qualitative research in health care: Controversies and recommendations. *The Annals of Family Medicine, 6*(4), 331–339. <https://doi.org/10.1370/afm.818>
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage Publications.
- Dodge, R., Daly, A., Huyton, J., & Sanders, L. (2012). The challenge of defining wellbeing. *International Journal of Wellbeing, 2*(3), 222–235.
<https://doi.org/10.5502/ijw.v2i3.4>
- Frame, L., Wright, A. C., & Duerr-Berrick, J. (2004). *Birth parents and the reunification process: A study of the Mendocino County model*. University of California.
- Hattab, H. (2012). Towards understanding female entrepreneurship in Middle Eastern and North African countries: A cross-country comparison of female entrepreneurship. *Education, Business and Society: Contemporary Middle Eastern Issues, 5*(3), 171–186. <https://doi.org/10.1108/17537981211265561>
- Maloney, T., Jiang, N., Putnam-Hornstein, E., Dalton, E., & Vaithianathan, R. (2017). Black–white differences in child maltreatment reports and foster care placements: A statistical decomposition using linked administrative data. *Maternal and Child Health Journal, 21*(3), 414–420.
<https://doi.org/10.1007/s10995-016-2242-3>
- Mayes, R., & Llewellyn, G. (2012). Mothering differently: Narratives of mother with intellectual disability whose children have been compulsorily removed. *Journal of Intellectual and Developmental, 37*(2), 121–130.
<https://doi.org/10.3109/13668250.2012.673574>
- Paltridge, B., & Phakiti, A. (2010) (Eds.). *Continuum companion to research methods in applied linguistics*. Continuum International Publishing House.
- Said-Foqahaa, N., & Maziad, M. (2011). Arab women: Duality of deprivation in decision-making under patriarchal authority. *Hawwa, 9*(1–2), 234–272.

- Schofield, G., & Ward, E. (2011). *Understanding and working with parents of children in long-term foster care*. Jessica Kingsley.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology: An overview. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273–285). Sage Publication.
- Stroebe, W., & Schut, H. (2001). Risk factors in bereavement outcome: A methodological and empirical review. In M. S. Stroebe, R. O. Hansson, W. Stroebe, & H. Schut (Eds.), *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care* (pp. 349–371). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10436-015>
- Thumath, M., Humphreys, D., Barlow, J., Duff, P., Braschel, M., Bingham, B., ... Shannon, K. (2021). Overdose among mothers: The association between child removal and unintentional drug overdose in a longitudinal cohort of marginalised women in Canada. *International Journal of Drug Policy*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2020.102977>
- World Health Organization. (2009). *Women and health: Today's evidence tomorrow's agenda*. World Health Organization.